DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.15>

УДК 343.14

О. А. Недашківська,

старший судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Житомирського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Житомир, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2568-0201>,
e-mail: persik.emir@gmail.com

ФЕНОМЕН ПОНЯТТЯ «ЕКСПЕРТНА ІНІЦІАТИВА» ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті порушено проблему виявлення експертної ініціативи судовими експертами, пов'язану з відсутністю усвідомлення механізму її реалізації на практиці, особливостями та специфікою діяльності різних учасників кримінального процесу.

Метою дослідження є аналіз наявної нормативно-правової бази, що регламентує право експертної ініціативи, різноманітних наукових думок щодо права виявлення експертної ініціативи як явища та її значення для судового експертного дослідження загалом, а також системне висвітлення практичних проблем застосування права експертної ініціативи судовими експертами у їхній практичній роботі.

Дослідження проведено шляхом анкетування судових експертів Міністерства внутрішніх справ України з метою визначення меж знання понятійного апарату в галузі експертної ініціативи.

З'ясовано межі знання й оперування судовими експертами МВС теоретичними та практичними знаннями у сфері експертної ініціативи й реалізації їх на практиці.

Запропоновано системне рішення проблеми — розробити відповідну нормативно-правову базу, яка б регламентувала право експертної ініціативи, та створити алгоритм для реалізації такого права судового експерта на практиці.

Ключові слова: експертна ініціатива, судовий експерт, анкетування, висновок судового експерта, експертне дослідження.

Постановка наукової проблеми. Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується його радикальною демократизацією, яка здійснюється в добу тотальної діджиталізації в усіх галузях життєдіяльності людини й людства загалом. Перманентний процес створення правової держави як суспільно позитивне явище супроводжується негативними соціальними чинниками, вплив яких посилюється і концентрується, що пов'язано з подальшою маргіналізацією суспільної свідомості ¹.

¹ Шваб К. Четвертая промышленная революция. Киев, 2019. 208 с.

Останніми роками в Україні (через поглиблення процесів економічної й політичної кризи) невинно зростає рівень соціального невдоволення та майнової розшарованості суспільства; світові кризи різноманітного походження впливають на втрату значною частиною населення життєвих орієнтирів і цінностей, що в остаточному підсумку спричиняє неухильне збільшення рівня злочинності.

Коефіцієнт (індекс) злочинності зріс з 780 на 100 тисяч населення 1991 р. до 1054 — 2019 р. Абсолютна кількість зареєстрованих злочинів в Україні 1991 р. складала 405 516 ¹, 2019 р. — 444 130 ². Такий коефіцієнт відображає доволі достовірну картину, адже тут ураховано лише зареєстровані злочини: реальна картина є значно серйознішою.

В умовах напруженої криміногенної ситуації в країні, зростання рівня організованості й озброєння, професійності й технічної оснащеності правопорушників, активне використання криміналістичних засобів і методів стає одним з найбільш затребуваних та ефективних заходів боротьби зі злочинністю.

Сьогодні в органах внутрішніх справ виконують 24 види експертиз, із них 15 належать до спеціальних, річні обсяги робіт за ними постійно зростають. Кожний експерт у середньому виконує понад 200 експертиз і досліджень на рік ³. Розширюється спектр, удосконалюються технології автоматизованих систем ведення картотек слідів і об'єктів, вилучених з місць нерозкритих злочинів. Щороку результати перевірок в експертно-криміналістичних центрах сприяють розкриттю і розслідуванню понад 500 тис. злочинів.

Водночас слід зазначити, що чітко простежується тенденція до зростання ролі процесуальних джерел доказів, що пов'язано з частими відмовами осіб, які є учасниками судового розгляду, від своїх попередніх показань на стадії судового розгляду. Такий стан речей вимагає здобуття максимуму доказової інформації, яку можуть містити об'єкти експертного дослідження, чого реально повною мірою досягнути виявленням необхідної експертної ініціативи ⁴.

На жаль, цю проблему не досліджено комплексно, хоча окремі публікації на цю тематику й виходили друком, проте, у середовищі експертів (не кажучи вже про працівників прокуратури, слідчих і суддів) не існує чіткого

¹ Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності// *Проблеми законності*: зб. наук. пр./відп. ред. В. Я. Тацій. Харків, 2020. Вип. 148. С. 184—200.

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень — лютий 2019 року/ Єдиний державний вебпортал відкритих даних. URL: <https://data.gov.ua/dataset/8b9b1677-2407-454a-bfa7-76eb638c0ea1> (дата звернення: 15.06.2020).

³ Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.

⁴ Горбулинская И. Н. Об экспертной инициативе// *Вестник Московского университета МВД России*. Москва, 2017. № 2. С. 41—42.

уявлення про межі цього поняття, форми та способи реалізації права на експертну ініціативу.

Як свідчить проведене нами анкетування (80,5 % від загальної кількості атестованих судових експертів МВС у Житомирській області), 74 % опитаних знають поняття «експертна ініціатива», натомість парадоксальним є відсутність у 94,4 % опитаних розуміння про своє право з власної ініціативи звернути увагу на обставини, про які їм не було поставлено запитань.

Проведене анкетування серед судових експертів-балістиків МВС з усіх областей України свідчить, що 75,8 % опитаних знають поняття «експертна ініціатива», відсутність розуміння про своє право з власної ініціативи звернути увагу на обставини, про які їм не було поставлено запитань, виявлено у 89,6 % опитаних.

Тобто опитані судові експерти оперують лише теоретичними знаннями щодо самого гіпотетичного поняття експертної ініціативи, а про своє безпосереднє, законодавчо регламентоване право експертної ініціативи не обізнані, що, відповідно, позбавляє їх змоги реалізувати таке право згідно із законодавством у своїй практичній діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі аспекти сутності та проблеми реалізації експертної ініціативи у кримінальному процесі досліджували І. В. Пиріг, О. Р. Россинська, І. Я. Фрідман та інші науковці¹. Незважаючи на це, єдина позиція щодо підстав і форм реалізації права судового експерта на експертну ініціативу відсутня.

Аналіз наукових думок і емпіричного матеріалу дає змогу дійти висновку про необхідність удосконалення як теоретичних підходів до питання сутності та форм виявлення експертної ініціативи, так і регламентованих у кримінальному процесуальному законодавстві окремих положень призначення й проведення судових експертиз.

Отже, важливим етапом є визначення підстав і форм реалізації права експертної ініціативи судовим експертом на практиці й місця такого права в системі прав та обов'язків судового експерта у кримінальному провадженні загалом.

Мета статті: аналіз сучасного стану експертної ініціативи під час проведення судових експертиз та експертних досліджень для розроблення поняття експертної ініціативи й удосконалення форм її реалізації в межах кримінального процесуального законодавства.

Викладення основного матеріалу дослідження. Експертна ініціатива в українському законодавстві адекватного відображення не знайшла, формально у Кримінальному процесуальному кодексі України лише зазначено право судового експерта на вихід за межі поставленого перед ним завдання. Так, п. 4 ч. 3 ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*) передбачає право судового експерта викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення

¹ Мельник С. Л. Актуальные вопросы экспертной инициативы: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2005. 287 с.

для кримінального провадження і щодо яких йому не було поставлено запитань, а ч. 3 ст. 102 КПК України зазначає: якщо під час проведення експертизи буде виявлено відомості, які мають значення для кримінального провадження і щодо яких не було поставлено запитань, експерт має право зазначити про них у своєму висновку ¹.

Фактично процесуальний закон надає експертові право (за необхідності для з'ясування обставин справи, які мають значення для кримінального провадження) виходити за межі отриманого доручення про проведення експертизи й у подальшому викласти у висновку виявлені під час проведення такої експертизи відомості, щодо яких йому не було поставлено запитань. Таке право судового експерта дістало назву «експертна ініціатива». Натомість, аналізуючи цю процесуальну форму, можна дійти висновку про її суто декларативний характер, незважаючи на наукову думку про важливість права експертної ініціативи як гарантії повноти й усебічності дослідження обставин справи ².

Існування права експерта вийти за межі поставлених йому запитань обумовлено досвідом судової та слідчої практики і пов'язано з тим, що органи слідства й суду не завжди обізнані з можливостями конкретного дослідження, не завжди коректно формулюють запитання, що ставить дослідження в глухий кут ³. Саме в такому разі прикладне значення реалізації права експертної ініціативи знаходить своє відображення у можливості уточнення експертних завдань.

Таке право реалізовано у двох аспектах: для визначення фактичних даних, які мають значення для з'ясування обставин, що підлягають доказуванню, та для визначення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину ⁴.

Виходячи із зазначеного, експертну ініціативу можна визначити як кримінальну процесуальну категорію, згідно з якою експерт під час дослідження конкретних об'єктів переконується в необхідності виходу за межі сформульованого ініціатором проведення дослідження завданням і реалізує таку можливість шляхом формулювання додаткових відомостей щодо предмета доказування.

Більш глибоке розуміння сутності експертної ініціативи можна відобразити крізь призму процесуального становища судового експерта та його компетенції. Проте, проаналізувавши процесуальні положення, покликані забезпечувати право експертної ініціативи, доходимо висновку про

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17> (дата звернення: 30.06.2020).

² Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия: 2-е изд., доп. Москва, 2000. 334 с.

³ Петрухина А. Н. Проблемы развития института экспертной инициативы в уголовном судопроизводстве//*Российский судья*. Москва, 2004. № 1. С. 14—15.

⁴ Назаров В. А. Назначение и проведение экспертизы в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 162 с.

формальне існування права експертної ініціативи, яке не знаходить свого відображення через його реалізацію на практиці¹.

Незважаючи на існування норм, покликаних урегульовувати процедуру застосування та реалізації права експертної ініціативи на практиці, чіткий алгоритм такої реалізації фактично відсутній. Проаналізувавши сучасні законодавчі норми в частині експертної ініціативи, зазначимо, що найефективнішим у цьому разі є уніфікація діяльності експерта з виробленням єдиного гнучкого алгоритму для розв'язання таких завдань.

Фактично відсутнє регламентування меж експертної ініціативи, що (на нашу думку) суттєво впливає на нехтування судовими експертами своїм правом на експертну ініціативу, а це, зі свого боку, редукує таку функцію судової експертизи, як превентивну. Профілактичні пропозиції експерта, які могли виникнути під час проведення експертизи, і є його ініціативою, належно не реалізовано, що не можна визнати правильним, зважаючи на прикладне значення профілактичних заходів загалом. Водночас, орган, який призначив експертизу, у реалізації таких заходів практично безконтрольний: він не зобов'язаний повідомляти експерта про долю його профілактичних пропозицій. Навіть саме по собі відображення пропозицій експерта, на думку такого органу, не є гарантією і тим більше свідченням їх справжньої реалізації.

Як вважає Р. С. Белкін, питання оперативної реалізації профілактичних пропозицій експерта посідає важливе місце в системі превентивних заходів, адже виявлені в процесі експертного дослідження обставини, які містять загрозу життю та здоров'ю людей або ймовірність заподіяння значної матеріальної шкоди, вимагають негайного усунення (наприклад, імовірність повторного вибуху, пошкодження важливих комунікацій тощо). У такому разі звичний порядок застосування профілактичних заходів органом — ініціатором проведення експертизи може спричинити непоправні наслідки через значну бюрократизацію таких органів. Для адекватного розв'язання такого роду проблем необхідно на законодавчому рівні регламентувати іншу процедуру, здатну забезпечити негайну реакцію на профілактичні пропозиції експерта, тим самим вивівши судового експерта на принципово новий якісний рівень у правоохоронній системі.

Під час проведення експертного дослідження виникають різного роду потреби, задоволення яких дає змогу судовому експертові досягнути кінцевої мети — складання висновку. Умовно можна виокремити такі форми виявлення експертної ініціативи (залежно від стадій проведення експертного дослідження): виявлення експертної ініціативи для уточнення експертних завдань, яку зазвичай реалізують шляхом подання клопотання із затребуванням додаткової вихідної інформації, та для проведення самого дослідження, можливої потреби в експертному експерименті, відбиранні певним чином необхідних для дослідження зразків, особливо для специфічних об'єктів.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17> (дата звернення: 30.06.2020).

На практиці майже кожне дослідження характеризується певною специфікою, пов'язаною з особливостями об'єктів дослідження, на які з об'єктивних причин не зважив ініціатор призначення експертизи.

Враховуючи такі особливості, судовий експерт для забезпечення максимально достовірного та якісного висновку, усвідомлюючи таку необхідність, повинен вжити заходів щодо конкретизації суттєвих обставин справи стосовно досліджуваних об'єктів. Тобто судовий експерт має право звернути увагу зі своєї власної ініціативи на ті обставини, про які йому не було поставлено запитань, але за умови дотримання таких вимог:

- якщо ці обставини виявлено на підставі застосування спеціальних знань цього експерта і якщо вони не виходять за межі компетенції експерта;
- якщо їх виявлено під час експертного дослідження і вони є його результатом;
- якщо вони мають значення для обставин, визначених експертом під час дослідження, і безпосередньо з ними пов'язані, тобто розкривають, доповнюють, уточнюють обставини, що складають предмет цієї експертизи;
- якщо через наявність об'єктивних причин експерт не зміг проконсультуватися зі слідчим і судом щодо необхідності додавання відомостей про ці обставини до свого висновку ¹.

Процесуальне законодавство не вимагає від судового експерта отримання будь-якого дозволу для реалізації свого права експертної ініціативи, тобто судовий експерт може самостійно, на підставі свого досвіду та спеціальних пізнань, зазначити про важливі обставини у своєму висновку ².

Водночас існує думка, що судовий експерт зобов'язаний повідомити ініціатора дослідження про виявлені додаткові відомості та про свій намір додати їх до висновку. Це питання є спірним: хоча своєчасне інформування слідчого про визначені обставини можна використати для викриття підозрюваного у злочині, проте, відсутність запитань експертові про з'ясовані факти може бути не випадковою, а частиною спланованої слідчим тактичної операції. У такому разі брак погоджених дій між експертом і слідчим може зашкодити спланованій операції та ускладнити процес розслідування ³.

¹ Ковальов В. В. Зазнач. твір.

² Кримінальний процесуальний кодекс України: ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17> (дата звернення: 30.06.2020).

³ Бойцов А. А. Право експертной инициативы с позиции юридической герменевтики//*Теория и практика судебной экспертизы*. Москва, 2019. Т. 14. № 2. С. 115—127 ; Vermeylen Y. The Role of the Forensic Expert in Criminal Procedures according to Belgian Law//*Forensic Science International*. Berlin, 2010. № 201 (1—3). P. 8—13 ; Fusaro N. The Role of the Expert, of the Technical Consultant and of the Consultant for the Defensive Investigations in the Criminal Trial//*Forensic Science International*. Berlin, 2004. № 146. P. 219—220.

На етапі оцінювання висновку експерта слідчим і судом інформація, яка міститься у висновку експерта, може виступати як прямий доказ, але більшою мірою поширене визначення експертом проміжних обставин справи щодо предмета доказування, тобто воно є непрямим доказом.

У процесуальній літературі зауважено, що оцінювання висновку експерта містить перевірку відповідності висновків експерта іншим доказам у справі й аналіз самого висновку експерта, тобто перевірку наукових положень, які застосовував експерт, та перебігу експертного дослідження, а також визначення, чи є логічним висновок експерта — зважаючи на зазначені ним наукові положення та дані дослідження ¹.

У ширшому розумінні оцінювання висновку слідчим і судом передбачас:

- аналіз дотримання процесуального порядку підготовки, призначення та проведення експертизи й наслідків його порушення;
- аналіз відповідності висновку експерта завданню;
- аналіз повноти висновку;
- оцінювання наукової обґрунтованості висновку;
- оцінювання фактичних даних, які містяться у висновку, щодо їх стосунку до справи й місця в системі доказів ².

Висновки. Отже, сама сутність діяльності судового експерта полягає у колаборації творчості у чітко визначених законодавством межах з використанням специфічних знань і досвіду. Наявні в законодавстві прогалини обмежують потенціал судового експерта, чим шкодять якості досліджень. Розроблення та затвердження відповідної нормативно-правової бази вельми необхідні для чіткого формулювання поняття «експертна ініціатива», визначення її видів, форм виявлення й реалізації алгоритму її застосування в практичній діяльності судового експерта. Такі дії дадуть змогу найефективніше використовувати професійний потенціал судового експерта, збагатять можливості експертного дослідження в частині з'ясування істини зі справи, переформатують статичне усвідомлення судовим експертом поняття «експертна ініціатива» на динамічну структуру ефективної реалізації наукових і доказових можливостей сучасного судового експертного дослідження загалом.

References

- Belkin, R. S. (2000). *Kriminalisticheskaya entsiklopediya*: 2-e izd., dop. Moscow [in Russian].
- Boitcov, A. A. (2019). Pravo ekspertnoi initsiativy s pozitsii iuridicheskoi germeneytiki. *Teoriya i praktika sudebnoi ekspertizy*. Moscow. T. 14. № 2 [in Russian].

¹ Петрухина А. Н. Указ. соч.

² Бойцов А. А. Указ. соч. ; Тertiшник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: монографія. Дніпропетровськ, 2002. 432 с.

- Fusaro, N. (2004). The Role of the Expert, of the Technical Consultant and of the Consultant for the Defensive Investigations in the Criminal Trial. *Forensic Science International*. Berlin, № 146.
- Gorbulinskaia, I. N. (2017). Ob ekspertnoi iniciative. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*. Moscow. № 2 [in Russian].
- Kovalov, V. V. (2008). *Vzaiemodiia slidchoho z pratsivnykamy ekspertnoi sluzhby MVS Ukrainy*. (Abstract of candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17> (data zvernennia: 30.06.2020) [in Ukrainian].
- Melnik, S. L. (2005). *Aktualnye voprosy ekspertnoi iniciativy*. (Candidates thesis). Cheliabinsk [in Russian].
- Nazarov, V. A. (2003). *Naznachenie i provedenie ekspertizy v ugovnom protsesse*. (Candidates thesis). Moscow [in Russian].
- Petrushina, A. N. (2004). Problemy razvitiia instituta ekspertnoi iniciativy v ugovnom sudoproizvodstve. *Rossiiskii sudia*. Moscow. № 1 [in Russian].
- Shvab, K. (2019). *Chetvertaia promyshlennaia revoliutciia*. Kyiv [in Russian].
- Tertyshnyk, V. M. (2002). *Harantii istyny ta zakhystu prav i svobod liudyny v kryminalnomu protsesi*: monohrafiia. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Vermeylen, Y. (2010). The Role of the Forensic Expert in Criminal Procedures according to Belgian Law. *Forensic Science International*. Berlin. № 201 (1—3).
- Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia za sichen — liutyi 2019 roku*. Iedynyi derzhavnyi vebportal vidkrytykh danykh. URL: <https://data.gov.ua/dataset/8b9b1677-2407-454a-bfa7-76eb638c0ea1> (data zvernennia: 15.06.2020) [in Ukrainian].

О. А. Недашковская

**ФЕНОМЕН ПОНЯТИЯ «ЭКСПЕРТНАЯ ИНИЦИАТИВА»
И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕЁ РЕАЛИЗАЦИИ
В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ**

В статье затронуто проблему проявления экспертной инициативы судебными экспертами, связанную с отсутствием осознания механизма её реализации на практике, особенностями и спецификой деятельности разных участников криминального процесса.

Целью исследования является анализ существующей нормативно-правовой базы, регламентирующей право экспертной инициативы и различных научных мнений о праве проявления экспертной инициативы как явления, её значении для судебного экспертного исследования в целом, а также системное освещение практических проблем применения права экспертной инициативы судебными экспертами в их практической работе, характеристика форм её проявления.

Исследование проводилось путём анкетирования судебных экспертов Министерства внутренних дел Украины с целью определения границ владения понятийным аппаратом в сфере экспертной инициативы, отношения судебных экспертов к самому понятию «экспертная инициатива», степени использования ими регламентированного на законодательном уровне

права експертної ініціативи, а також для аналізу існуючих наукових підходів і форм використання права експертної ініціативи.

Установлені межі володіння і оперування судовими експертами МВД теоретичними і практичними знаннями в сфері експертної ініціативи і реалізації їх на практиці. Отражені і проаналізовані різні наукові підходи до проблеми проявлення експертної ініціативи в умовах сучасного розвитку суспільства, продемонстровані практична значимість і важливість забезпечення реалізації права експертної ініціативи судовими експертами в їх практичній роботі.

Предложено системне рішення проблеми — розробити відповідну нормативно-правову базу, яка б регламентувала процедуру використання права експертної ініціативи, і створити алгоритм для реалізації такого права судового експерта на практиці, що виведе експертні дослідження на якісно новий рівень і забезпечить повноту і всебічність дослідження, буде сприяти формуванню правового державства.

Ключеві слова: експертна ініціатива, судовий експерт, анкетування, висновок судового експерта, експертне дослідження.

O. Nedashkivska

**THE PHENOMENON OF FORENSIC INITIATIVE CONCEPT
AND CURRENT PROBLEMS OF ITS IMPLEMENTATION
IN A DIGITAL SOCIETY**

The author addresses the issue of taking forensic initiative by forensic experts which is connected with a failure to recognize the mechanism for its implementation in practice, peculiarities and specifics in the activities of various participants of criminal proceedings.

The Research purpose is to analyze current regulatory framework that regulates the right to forensic initiative and various scientific opinions on the right to manifest forensic initiative as a phenomenon, its significance for forensic examination in general as well as a systematic reflection of practical problems on application of forensic initiative right by forensic experts while practical work, characteristic forms of its manifestation.

The study was conducted by questioning forensic experts from the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in order to determine boundaries of possessing knowledge in the conceptual framework in forensic initiative field, to determine the attitude of forensic experts to the very concept of forensic initiative, their use of own law-regulated forensic initiative, analysis of existing scientific approaches and use forms of the right of forensic initiative.

The boundaries of possession and handling of theoretical and practical knowledge in the field of forensic initiative and their implementation in practice are established by forensic experts of the Ministry of Internal Affairs. Various scientific approaches to the problem of forensic initiative manifestation are

reflected and analyzed in conditions of society current development, practical significance and importance of ensuring realization of the right to forensic initiative by forensic experts in their practical work is outlined.

A systematic solution for the problem is suggested: development of an appropriate regulatory framework that would regulate the procedure for using the right to forensic initiative and creation of an algorithm for implementing such a right of a forensic expert in practice, which will take forensic examination to a qualitatively new level and ensure thoroughness and comprehensiveness of research, facilitate formation of the rule of law.

Keywords: forensic initiative, forensic expert, questionnaire survey, forensic expert report, forensic examination.

Надійшла до редколегії 10.08.2020

Недашківська О. А. Феномен поняття «експертна ініціатива» та сучасні проблеми її реалізації в цифровому суспільстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 201—210. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.15>.